

تزئینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن

در ایجاد حس مکان

(نمونه‌ی موردی: خانه‌های مشیرالدوله، مؤتمن‌الاطباء

و اعلم‌السلطنه)

(صفحات ۱۲۷ تا ۱۵۴)

DOR:20.1001.1.17358663.1401.17.52.5.2

نوع مقاله: پژوهشی

امیرحسین ذاکرزاده^۱ * انسیه قربانی‌نیا^۲

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۱

دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۱

چکیده

خانه‌های تاریخی دوره قاجار را می‌توان بخشی از گنجینه‌های ارزشمند تاریخ هنر و معماری ایران دانست. در معماری ایرانی، تزئینات همانند روحی است که کالبد سازه‌ها را به‌تمامی در بر گرفته است؛ با به میان آمدن بحث معماری سنتی خانه‌های ایرانی، ناخودآگاه معانی دل‌بستگی به فضای معماری به ذهن خطور می‌کند. شکوه و زیبایی معماری ایرانی به تزئینات آن بستگی داشته که در ایجاد حس مکان بی‌تأثیر نیست. برای ارتقای حس مکان، شناسایی عوامل تأثیرگذار بر آن امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. به همین منظور این پژوهش با هدف شناسایی و تبیین تزئینات به‌کاررفته در خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان در این خانه‌ها، به‌روش توصیفی-تحلیلی، از نوع پیمایشی در خانه‌های دوره قاجار واقع در مناطق ۱۲ و ۱۱ شهر تهران انجام شده است. جامعه آماری پژوهش را بازدیدکنندگان از خانه‌های نمونه، تشکیل داده و نمونه پژوهش ۳۸۴ نفر، به‌روش نمونه-گیری تصادفی هدفمند انتخاب شده‌اند. ابزار گردآوری اطلاعات، پرسشنامه محقق ساخته بود. داده‌های گردآوری شده با روش تحلیل عاملی تأییدی و رگرسیون تحلیل شد. نتایج نشان داد، تزئینات معماری این خانه‌ها؛ گچ‌بری، آجر-کاری، کاشی‌کاری، آلت چینی چوبی، ارسی و گره‌چینی ارسی، تزئینات فلزی، موزاییک‌کاری و لمبه‌کوبی بوده است. این تزئینات با اثر مثبت و معنی‌دار بر هویت مکان با ضریب ۰/۵۴۴، تعلق به مکان با ضریب ۰/۴۹۷ و وابستگی به مکان با ضریب ۰/۲۸۶، در ایجاد حس مکان در این خانه‌ها تأثیرگذار بوده است ($P < 0.01$). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که، تزئینات به‌کاررفته در این خانه‌ها، با تأثیرگذاری بر هویت، تعلق و وابستگی به مکان در مخاطب، بر ایجاد حس مکان در این خانه‌ها نقش به‌سزایی داشته است. شناخت این عوامل در فضاهای میراثی در حفاظت معماری راهگشا است.

کلیدواژه‌ها: دوره قاجاریه، تزئینات معماری، خانه‌های مشیرالدوله، مؤتمن‌الاطباء و اعلم‌السلطنه، حس مکان.

۱. دانش‌آموخته دکتری، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران مرکزی دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. zakerzadeh110@gmail.com

۲. استادیار دانشکده هنر و معماری، واحد تهران شرق دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) Ghorbaninia1401@gmail.com

۱- بیان مسئله

معماری همواره علاوه بر کالبد یک بنا، روح خود را در عناصری چون تزئینات بازخوانی می‌کند. در واقع معماری و تزئینات پیوسته با آن در هر بومی، از فرهنگ آن نقش می‌پذیرد و هر بنایی به‌عنوان جزئی از فرهنگ معماری این وظیفه را دارد که یک اندیشه ذهنی را از طریق فرم ظاهری و تزئیناتش عینیت بخشد. این نکته بر این دلالت دارد که معماری واجد رسالتی است تا ارزش‌های کهن فرهنگی را در درون ذات خویش پاس دارد و بر این اساس، عنصری هویت‌بخش به ساختار فرهنگی شمرده شود. چنانچه التزام همگونی فرهنگ و معماری در آثار معماری جهان نیز مشاهده می‌شود. به اعتقاد صاحب‌نظران معماری ایرانی، در دوران کنونی از اصول حاکم بر تزئینات معماری و تأثیر و تأثر آن بر فرهنگ و مشی مردم کمتر سخن به میان آمده است (ممانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲). تزئینات وابسته به معماری در ایران به صورت‌های متنوع و در دوره‌های مختلف تاریخی وجود داشته است. یکی از آخرین دورانی که می‌توان تا حدودی رابطه‌ی تزئینات و معماری را به‌روشنی مشاهده کرد، دوران قاجار است (مهدوی‌پور و همکاران، ۱۳۹۶: ۴).

از آنجا که ویژگی‌های محیط فیزیکی، تأثیرات مستقیم و غیرمستقیمی بر حس مکان دارد، بنابراین کیفیت فضا، چگونگی طراحی و تزئینات آن نیز می‌تواند از جمله عوامل انگیزش حس مکان باشد (صمدپور شهرک و دیگران، ۱۳۹۸). پژوهش Stedman (2003) نیز گویای این است که اثرات غیرمستقیم محیط فیزیکی، از طریق معانی نمادین مکان بر حس مکان اعمال می‌گردد. به‌طور کلی در حوزه حس مکان، یک دیدگاه سه‌بعدی، متشکل از زمینه کالبدی، فعالیت‌های انسانی و فرایندهای معنایی به‌عنوان عوامل تشکیل‌دهنده حس مکان وجود دارد، چنان‌که بسیاری از نظریه‌پردازان علوم اجتماعی و روانشناسی محیط نیز بر وجود این ساختار سه‌گانه هم‌نظر هستند (محمدمرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۶ و ۷). حس مکان با داشتن معانی فرهنگی و اجتماعی از مکانی خاص یادآور تجارب گذشته و دستیابی به هویت برای افراد خاص می‌گردد (احدی و دیگران، ۱۳۹۳).

حس مکان نوعی رابطه میان انسان و مکان را تبیین می‌کند و به مفهوم پیوند عمیق عاطفی و حسی است، که مابین فرد و مکان ایجاد می‌شود (Ardoin, 2006: 119). حس

مکان فصل مشترک فضا و انسان است و بدون چنین حسی، مفاهیم فضایی نمی‌توانند معرف کیفیت مکانی باشند. حس مکان موجب تطابق، تعلق و عشق انسان به مکانی خاص می‌شود (فلاحت و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۹). مکان‌ها همه به نحوی متفاوت از یکدیگر هستند و تجربه‌ی هر شخص از یک مکان مشخص است و مخصوص به خود او است (عنانهاد و دیگران، ۱۳۹۸). پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد، که محیط علاوه بر عناصر کالبدی؛ شامل پیام‌ها، معانی و رمزهایی است که مردم براساس نقش‌ها، توقعات، انگیزه‌ها و دیگر عوامل، آن را رمزگشایی و درک می‌کنند (Rapaport, 1990) و در مورد آن به قضاوت می‌پردازند. این حس کلی که پس از ادراک و قضاوت نسبت به محیط خاص در فرد به وجود می‌آید، حس مکان نامیده می‌شود، که عاملی مهم در هماهنگی فرد و محیط، باعث بهره‌برداری بهتر از محیط، رضایت استفاده‌کنندگان و درنهایت احساس تعلق آن‌ها با محیط و تداوم حضور در آن می‌شود.

از دیدگاه جغرافی‌دانان و برنامه‌ریزان شهری، شناسایی عوامل اصلی حس مکان، اندازه‌گیری و ارتقای آن‌ها می‌تواند طراحی محیطی را بهبود بخشد و این اطمینان حاصل شود که محیط به ارتقای حس مکان کمک می‌کند. یکی از نقش‌های مهم معماری، تحقق عینی حس مکان است؛ به گونه‌ای که از طریق چنین حسی، فضای انتزاعی به مکانی ملموس بدل می‌شود (محمدمرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۷). برای ارتقای حس مکان، شناسایی عوامل تأثیرگذار بر آن امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. با توجه به این که به نظر می‌رسد حس مکان از کیفیت فضا، چگونگی طراحی و تزئینات تأثیر می‌پذیرد؛ بنابراین هدف پژوهش حاضر «شناسایی تزئینات به کاررفته در خانه‌های دوره قاجاریه و تبیین تأثیر تزئینات به کاررفته در ایجاد حس مکان در این خانه‌ها» است. مسئله اصلی پژوهش این است که، تزئینات به کاررفته در خانه‌های دوره قاجاریه (نمونه موردی‌ها)، تا چه حد در ایجاد حس مکان در این خانه‌ها تأثیرگذار بوده است؟ در همین راستا سؤالات پژوهش به شرح زیر مطرح شده است.

۱. در خانه‌های دوره قاجاریه، چه تزئیناتی به کاررفته است؟
۲. تزئینات به کاررفته در خانه‌های دوره قاجاریه، تا چه حد در ایجاد حس مکان در این خانه‌ها تأثیرگذار بوده است؟

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱- پیشینه‌ی پژوهش

مرور تحقیقات پیشین پیرامون موضوع، نشان می‌دهد که رضایت کاربران از عوامل کالبدی، اجتماعی، فعالیتی و معنایی در تقویت حس مکان تأثیرگذار است (محمدمرادی و همکاران، ۱۳۹۸)؛ صمدپور شهرک و دیگران (۱۳۹۸)، در مطالعات خود دریافتند که مهم‌ترین عوامل در انگیزش حس مکان به ترتیب عوامل پیوند مکانی، کیفیت محیطی، میزان فعالیت و عملکرد، هویت مکان و پیوند اجتماعی و رفاه مکانی می‌باشد. قاسمی و رشیدی (۱۳۹۸) حس مکان را رابطه‌ای عاطفی بین شخص و مکان توصیف کردند. در حقیقت احساس تعلق به مکان شاخصی است که از طریق آن می‌توان میزان متمایز بودن آن مکان را برای مردم، نسبت به دیگر مکان‌ها سنجید. شناخت مفهوم حس مکان فضاهای میراثی سبب شناخت ساختار و کاراکتر آن‌ها شده، حفاظت معماری را به‌سوی خط‌مشی‌هایی در مورد اقدامات کالبدی - عملکردی سوق می‌دهد که در نهایت به حفظ حس تعلق مردم نسبت به آن فضاها منجر شود (فلاح و دیگران، ۱۳۹۶). در تحقیق میرغلامی و آیشم (۱۳۹۵) خاطره‌ساز بودن فضا، وجود بنای شاخص و تاریخی جزو موارد مهم در ارزیابی حس مکان هستند. در زمینه‌ی اصالت بخشی به بافت‌های تاریخی مبتنی بر ارزش‌های موجود در بافت و ایجاد حس تعلق به مکان که روح مکان را نیز در بر دارد، بهترین درک از حفاظت میراث فرهنگی، درک فرهنگی - اجتماعی است و لازم است زمینه‌های پروژه حفاظت میراث فرهنگی از قبیل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، جغرافیایی و مدیریتی به‌طور جدی و عمیق به‌عنوان محصول مصنوع مورد بررسی قرار گیرد (قیاسی و صراف‌گهر، ۱۳۹۵). حس مکان، هویت، زمینه و یا ویژگی‌های منحصر به فرد ساختمان یا فضا برای ساکنان و استفاده‌کنندگان می‌باشد که شامل درک افراد از محیط‌های فیزیکی و اجتماعی، دلبستگی آن‌ها به محل و احساس تعلق خاطر داشتن به فضا است (احدی و دیگران، ۱۳۹۳). کاشی و بنیادی (۱۳۹۲)، تعلق مکانی، دلبستگی مکانی و هویت مکانی را از عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری فرآیند طراحی یک مکان با هویت و رسیدن به هویت مکان گزارش کرده‌اند. نتایج پژوهش حمزه‌لو و خامه (۱۳۹۲) نشان می‌دهد که حس تعلق از معیارهای ارزیابی محیط‌های با کیفیت بوده است. حس تعلق به مکان عامل مهمی در شکل‌گیری پایه‌های ارتباطی استفاده‌کنندگان و

محیط است که نهایتاً منجر به ایجاد محیط‌هایی با کیفیت می‌گردد (جوان فروزنده و مطلبی، ۱۳۹۰). جنت و نیدیش (۲۰۱۶) نشان دادند که همبستگی مثبت بین کیفیت‌های بصری - زیباشناختی و ترجیحات کالبدی مردم است (Nidhish & Jennath, 2016). پژوهش Stedman (2003) ویژگی‌های محیط فیزیکی، تأثیرات مستقیم و غیرمستقیمی بر حس مکان دارد. خلاصه پیشینه‌ی تحقیقات در جدول شماره (۱)، آمده است.

جدول ۱: خلاصه‌ی پیشینه‌ی تحقیقات انجام شده پیرامون موضوع

پژوهشگر	تاریخ	نتایج
محمد مرادی و دیگران	۱۳۹۸	رضایت کاربران از عوامل کالبدی، اجتماعی، فعالیتی و معنایی در تقویت حس مکان تأثیرگذار است.
صمدپور شهرک و دیگران	۱۳۹۸	مهم‌ترین عوامل در انگیزش حس مکان به ترتیب عوامل پیوند مکانی، کیفیت محیطی، میزان فعالیت و عملکرد، هویت مکان و پیوند اجتماعی و رفاه مکانی می‌باشد.
قاسمی و رشیدی	۱۳۹۸	از طریق شاخص تعلق به مکان می‌توان میزان متمایز بودن آن مکان را برای مردم، نسبت به دیگر مکان‌ها سنجید.
فلاح و دیگران	۱۳۹۶	شناخت مفهوم حس مکان فضاهای میراثی سبب شناخت ساختار و کاراکتر آن‌ها شده، حفاظت معماری را به‌سوی خط‌مشی‌هایی در مورد اقدامات کالبدی - عملکردی سوق می‌دهد.
میرغلامی و آیشم	۱۳۹۵	خاطره‌ساز بودن فضا، وجود بنای شاخص و تاریخی جزو موارد مهم در ارزیابی حس مکان هستند.
قیاسی و صراف‌گهر	۱۳۹۵	بهترین درک از حفاظت میراث فرهنگی، درکی فرهنگی - اجتماعی است.
احدی و دیگران	۱۳۹۳	حس مکان، هویت، زمینه و یا ویژگی‌های منحصربه‌فرد ساختمان یا فضا برای ساکنان و استفاده‌کنندگان می‌باشد.
کاشی و بنیادی	۱۳۹۲	تعلق مکانی، دلبستگی مکانی و هویت مکانی را از عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری فرآیند طراحی یک مکان با هویت و رسیدن به هویت مکان گزارش کرده‌اند.
حمزه‌لو و خامه	۱۳۹۲	حس تعلق از معیارهای ارزیابی محیط‌های با کیفیت بوده است.

تزئینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

حس تعلق به مکان عامل مهمی در شکل‌گیری پایه‌های ارتباطی استفاده‌کنندگان و محیط است که نهایتاً منجر به ایجاد محیط‌هایی با کیفیت می‌گردد.	۱۳۹۰	جوان فروزنده و مطلبی
همبستگی مثبت بین کیفیت‌های بصری - زیباشناختی و ترجیحات مردم، وجود دارد.	2016	Nidhish & Jennath
ویژگی‌های محیط فیزیکی، تأثیرات مستقیم و غیرمستقیمی بر حس مکان دارد.	2003	Stedman

همان‌طور که مشاهده می‌شود، در تحقیقات پیشین به تأثیر تزئینات در ایجاد و تقویت حس مکان پرداخته نشده است. پژوهش حاضر به صورت اختصاصی بر تزئینات به کاررفته در خانه‌های دوره قاجاریه، در ایجاد حس مکان در این خانه‌ها تمرکز دارد و با روش مستقیم جمع‌آوری اطلاعات، یعنی بازدید میدانی نمونه‌های موردی و نظرسنجی از بازدیدکنندگان، اطلاعات دست اول را برای انجام تحلیل‌های بعدی فراهم نموده است.

۲-۲- ادبیات نظری

حس مکان: روانشناسی، محیط تعامل عاطفی بین انسان و مکان را تحت عنوان «حس مکان» مورد مطالعه قرار داده است. تعاریف برخی اندیشمندان مطرح در رابطه با حس مکان در جدول شماره (۲)، به اختصار آمده است.

جدول ۲. تعاریف برخی اندیشمندان و نظریه‌پردازان در رابطه با حس مکان

تعریف یا نظریه در رابطه با حس مکان	نظریه‌پرداز
«تویوفیلیا/ عشق به مکان»، به معنای پیوندی محکم و عاطفی تأثیرگذار میان مردم و مکان با اجزا تشکیل‌دهنده که این پیوند به صورت مثبت بوده و سبب گسترش عمق ارتباط و تعامل فرد با محیط می‌گردد.	Tuan(1974)
به معنای مرتبط شدن با مکان به واسطه درک نمادها و فعالیت‌های روزمره است.	Relph(1976)
تجربه شخصی فرد از یک محیط مفروض، تجربه‌ای چون هیجان و انبساط خاطر در یک قرارگاه رفتاری خاص. این روح مکان یا شخصیت فضا است که این احساسات خاص را برمی‌انگیزد.	Steele(1981)
ترکیب پیچیده‌ای از معانی و کیفیت‌هایی که شخص یا گروه به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه از فضا یا منطقه‌ای خاص ادراک می‌کنند.	Shamai(1991)

تعریف یا نظریه در رابطه با حس مکان	نظریه پرداز
تمایل و جهت گیری افراد به سوی مکانی که در آن ادراکات و احساسات فردی با مفهوم محیطی ترکیب می شود.	Hummon(1992)
حس مکان عاملی است که حالات روانی محیط را راحت و مناسب می کند.	et Rogan al(2005)
حس مکان مجموعه ای از ارتباط شناختی و عاطفی و ارتباطات ارزیابی شده مردم با جامعه و اجتماع زیست محیطی را به صورت مجموعه ای از سازوکارها شرح می دهد.	Ardoin(2006)

(صمدپور شهرک دیگران، ۱۳۹۸)

اغلب محققان رفتارشناس مانند جیولیانی، حس مکان را به عنوان مفهومی چندوجهی که مبین پیوند افراد و مکان های با اهمیت برای آنهاست، توصیف می کنند (Giuliani, 2003:137). حس مکان علاوه بر این که باعث احساس راحتی از یک محیط می شود، از مفاهیم فرهنگی مورد نظر مردم، روابط اجتماعی و فرهنگی جامعه در یک مکان مشخص، حمایت کرده و باعث یادآوری تجارب گذشته و دستیابی به هویت برای افراد می شود (فلاح، ۱۳۸۵: ۵۷).

سطوح مختلف حس مکان: حس مکان سطوح مختلف دارد. «جنیفر کراس» نیز به تبعیت از هیومن ۱ حس مکان را ترکیبی از رابطه با مکان و حس حضور در اجتماع تعریف می کند (Cross, 2001)؛ و برای حس مکان سه مرحله اصلی تعلق مکان، دل بستگی به مکان و تعهد به مکان را با هفت سطح تعیین می کند. این سطوح از حس مکان، کاربرد فرایند حس مکان را، نشان می دهند که از بی تفاوتی تا حس فداکاری نسبت به مکان را به ترتیب جدول ۳ شامل می شود (پیریایی، ۱۳۹۷: ۸).

جدول ۳. بررسی سطوح حس مکان

تشریح ابعاد و ویژگی ها	سطوح حس مکان
این سطح معمولاً در ادبیات حس مکان مورد توجه واقع نمی شود، ولی می تواند در سنجش حس مکان استفاده شود.	بی تفاوتی به مکان

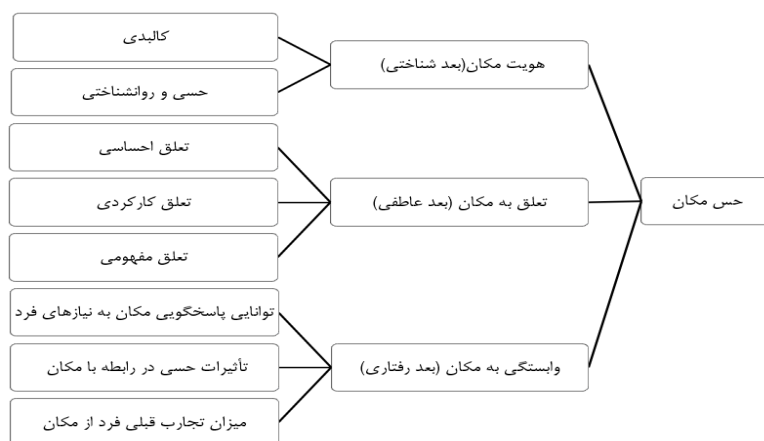
1. Hummon

تزیینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

تشریح ابعاد و ویژگی‌ها	سطوح حس مکان
هنگامی است که فرد می‌داند که در یک مکان متمایز زندگی می‌کند و نمادهای آن مکان را تشخیص می‌دهد؛ ولی هیچ احساسی که او را به مکان متصل کند، وجود ندارد. در این سطح آگاهی از مکان، فراتر از یک آدرس یا موقعیت نیست.	آگاهی از قرارگیری در یک مکان
فرد نه تنها از نام و نمادهای مکان آگاه است، بلکه با مکان احساس بودن و تقدیر مشترک داشتن نیز دارد، در این حالت نمادهای مکان محترم و آنچه برای مکان رخ می‌دهد، برای فرد نیز مهم است.	تعلق به مکان
فرد، ارتباط عاطفی پیچیده با مکان دارد. مکان برای او معنا دارد و تجارب جمعی و هویت فرد، به مکان شخصیت می‌دهد و بر منحصر به فرد بودن مکان و تفاوت آن با دیگر مکان‌ها تأکید می‌شود.	دلبستگی به مکان
نشان‌دهنده درآمیختگی و پیوستگی فرد با نیازهای مکان است. فرد اهداف مکان را تشخیص داده، با آن‌ها منطبق شده و از آن‌ها پیروی می‌کند؛ در فرد شور، عشق، حمایت و از خودگذشتگی نسبت به مکان وجود دارد.	یکی شدن با اهداف مکان
به نقش فعال فرد در اجتماع که علت آن تعهد به مکان است، توجه دارد. فرد معمولاً این سطح را به‌طور ضمنی با سرمایه‌گذاری منابع انسانی مثل زمان، پول و غیره نشان می‌دهد.	حضور در مکان
بالاترین سطح حس مکان است و فرد عمیق‌ترین تعهد را نسبت به مکان دارد و فداکاری‌های زیادی در جهت گرایش‌های، ارزش‌ها، آزادی‌ها و رفاه در موقعیت‌های مختلف از خود نشان می‌دهد.	فداکاری برای مکان

ابعاد حس مکان: با بررسی مختصری در پژوهش‌های Altman (1992)، به مفاهیمی متشکل از ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری دست می‌یابیم. تعلق به مکان (بعد عاطفی)، هویت مکان (بعد شناختی) و وابستگی به مکان (بعد رفتاری)، ساختارهایی هستند که اغلب در ادبیات روانشناسی محیطی ظاهر می‌شوند. Shamai (1991)، استدلال کرده است که این مفاهیم مکان می‌توانند، در زیر چتر اصطلاح «حس مکان» گنجانده شوند. Jorgensen & Stedman (2006) در مقالات خود، حس مکان را ساختاری چندبعدی متشکل از هویت مکان، تعلق به مکان و وابستگی به مکان در نظر گرفته‌اند (شکل ۱).

شکل ۱. ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های اندازه‌گیری حس مکان (Jorgensen & Stedman, 2006)

هویت مکان (بعد شناختی): هویت مکان ابعادی از «خود» است که هویت فردی شخص در ارتباط با مکان، براساس باورها، ترجیحات، احساسات، ارزش‌ها، اهداف، تمایلات رفتاری و مهارت‌های وی را در رابطه با مکان به صورت آگاهانه و ناآگاهانه تبیین می‌کند (عنانهاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۷).

مفهوم تعلق به مکان (بعد عاطفی): حس تعلق به محل و داشتن احساس دلبستگی به آن محل می‌باشد که سطح بالاتری از حس مکان است. حس تعلق ترکیبی پیچیده از نمادها، معانی و کیفیت‌های محیطی است که عمدتاً بر پایه ارتباط عاطفی فرد با محیط قرار دارد (مهراییان و همکاران، ۱۳۹۸: ۶). متمایز شدن خصوصیات یک مکان از مکانی دیگر باعث می‌شود که افراد احساس نمایند که آن مکان دارای کیفیات خاص است، چنین احساسی «احساس تعلق به مکان» گفته می‌شود (توکل‌نیا و همکاران، ۱۳۹۴).

وابستگی به مکان (بعد رفتاری): دلبستگی به مکان به واسطه علاقه، شناخت و تجربه فرد نسبت به مکان، براساس ویژگی‌های فردی، گروهی و فرهنگی مختلف و ارتباطات اجتماعی بین آن‌ها ساخته می‌شود. این رابطه‌ی چندسویه در ادامه حس مکان - شکل می‌گیرد. مفهوم وابستگی مکانی بخش عملکردی دلبستگی به مکان است (فتح‌بقالی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵).

تزئینات وابسته به معماری در خانه‌های دوره قاجاریه

تزئینات معماری در دوره قاجار دارای ویژگی‌های منحصر به فردی بود. در این

تزئینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

دوران به تقلید از معماری اروپایی، عناصری همچون نقوش سرستون‌های بالای سردر ورودی، ستوری، فرم پنجره و ترکیب‌های حجمی ساختمان تغییر کرد. در معماری سنتی ایرانی، تقدم رنگ‌های سرد همانند آبی فیروزه‌ای، لاجوردی و سبز در تزئینات بناها به‌ویژه کاشی‌کاری‌های اروپایی، باعث نوعی التقاط در معماری این دوره شده بود. تزئینات بصری اغلب بناها در این دوره شامل؛ کاشی‌کاری، آجرکاری، نقاشی، گچ‌بری، منبت‌کاری، معرق روی چوب، خاتم‌سازی و تزئینات چوبی، آینه‌کاری، خطاطی، اسلیمی، آینه‌های قدیمی با گچ‌بری‌های پرکار ظریف، ستون‌ها و سرستون‌ها به شکل مرمرین و اروپایی، مجموعه‌های مرمرین و مفرغی در داخل و خارج ساختمان‌ها، ارسی و شیشه‌های رنگی، محوطه‌سازی انگلیسی و فرانسوی با سطوح وسیع چمن‌کاری، درختان زینتی و بوته‌ای، حوضچه‌ها و حوض‌های مربع‌مستطیل کوچک و بزرگ، گلکاری، باغچه‌ها و خطوط کلی محوطه‌سازی بوده است (هاشمی‌نیا، ۱۳۹۶).

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر، به روش توصیفی - تحلیلی، از نوع پیمایشی انجام شده است. حوزه پژوهش خانه‌های دوره قاجار (نمونه موردی: مشیرالدوله، مؤتمن‌الاطباء و اعلم‌السلطنه) واقع در مناطق ۱۱ و ۱۲ شهر تهران بوده است. جامعه آماری پژوهش؛ شامل افراد بازدیدکننده از خانه‌های مورد نظر، بوده است. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران ۳۸۴ نفر، برآورد شد که به شیوه نمونه‌گیری تصادفی هدفمند انتخاب شده‌اند. برای جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز از محدوده بیان‌شده، از مطالعات اسنادی - کتابخانه‌ای و پیمایش میدانی استفاده شده است. ابزار گردآوری اطلاعات شامل پرسشنامه محقق ساخته است که بر مبنای طیف لیکرت از خیلی زیاد (۵) تا خیلی کم (۱) و مبتنی بر اهداف و سؤالات پژوهش تهیه شده است. روایی محتوایی سؤالات پرسشنامه‌ها از منظر چند تن از متخصصین، روایی سازه آن با محاسبه روایی واگرا و روایی همگرا و پایایی آن به روش آلفای کرونباخ، پایایی درونی و پایایی مرکب به دست آمد. داده‌های گردآوری‌شده با روش‌های آمار استنباطی؛ تحلیل عاملی (Factor Analysis) و رگرسیون (Regression) با به‌کارگیری نرم‌افزار Smart PLS-3 تحلیل شد.

۴. تحلیل تجربی

۴-۱- توصیف یافته‌های پژوهش

معرفی خانه‌های نمونه موردی و ویژگی‌های معماری آن‌ها
الف) خانه مشیرالدوله (پیرنیا)

شکل ۲: عمارت مشیرالدوله (پیرنیا)

عمارت مشیرالدوله، در شماره ثبتی ۱۵۰ در خیابان منوچهری تهران (بین لاله‌زار و فردوسی) قرار دارد. این بنا در میانه‌ی سده نوزدهم میلادی بنا شده است و به دوره قاجار نسبت داده شده است؛ حسن پیرنیا ملقب به «مشیرالدوله» بوده است. این عمارت در تاریخ ۱۱ مرداد ۱۳۷۶ به شماره ۱۸۹۹ به عنوان اثر ملی در سازمان میراث فرهنگی به ثبت رسیده است (رضائی‌زاده مهابادی و کلهراد، ۱۳۹۹: ۹).

معماری این خانه کاملاً مبتنی بر الگوهای فرنگی است. این خانه حجم و نمای بیرونی دارد. حیاط، بنا را از سه طرف احاطه کرده است (عباسی‌نیا و طلایی، ۱۳۹۹: ۱۱). در زیرزمین سفره‌خانه، چایخانه، کتابخانه قدیمی مرحوم مشیرالدوله، اتاق نشیمن مرحوم داوود پیرنیا، چند اتاق استراحت و انبار بزرگ وسایل خانه قرار دارد؛ همچنین در این خانه بالابر و یا آسانسوری تعبیه شده تا از مطبخ در زیرزمین، غذاها و... را به طبقات برسانند (رضائی‌زاده مهابادی و کلهراد، ۱۳۹۹: ۱۳-۹). در طبقه همکف، یک راهروی طولی شرقی - غربی وجود دارد که فضا را به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم می‌کند، این راهرو از میان به حیاط و از دو طرف راه به زیرزمین دارد. در شمال فضا، راه‌پله و در ورودی اصلی به بنا قرار دارد؛ کف‌پوش صحن از تیرریزی چوبی و تخته-کوبی بنا شده است. در فضای جنوبی طبقه همکف، یک ایوان در وسط و دو اتاق بزرگ تالار مانند در دو طرف آن قرار دارد. قسمت جنوبی طبقه همکف بخش اندرونی

خانه و جهت استفاده‌های خصوصی صاحب‌خانه و خدمات می‌باشد؛ همچنین در فضای شمالی این طبقه، پلکان بزرگ دوطرفه استقرار یافته است؛ که این پله محور طراحی فضا در طبقه فوقانی است. قسمت شمال شرقی طبقه همکف، آشپزخانه و اقامتگاه خدمه و دفتر کار مشیرالدوله در سمت راست ساختمان قرار داشته است. در طبقه اول در جنوب راه‌پله، دری بزرگ قرار دارد، این در به اتاقی بزرگ که مساحت آن ۸۰ مترمربع است و برای پذیرایی از مهمانان بوده است باز می‌شود. در شرق این سالن کتابخانه بنا و در غرب آن اتاقی قرار دارد که از داخل به یک اتاق دیگر راه دارد؛ همچنین از داخل تالار پذیرایی به کتابخانه و اتاق مذکور در دارد. سرویس‌ها در شرق فضای راه‌پله قرار دارد و در غرب فضای راه‌پله دو اتاق دیگر مستقر شده است؛ در شمال آن نیز تراسی قرار دارد که رو به حیاط شمالی بنا باز می‌شود (رضائی زاده مهابادی و کلهراد، ۱۳۹۹: ۱۳-۹).

ب) خانه مؤتمن‌الاطباء

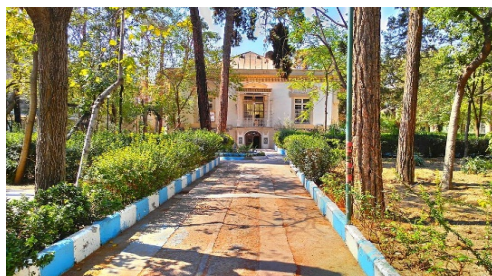

شکل ۳. خانه مؤتمن‌الاطباء

این منزل در محدوده شمال شرقی حصار شاه‌طهماسبی و در بخش مرکزی محله عودلاجان، محله‌ی پامنار قرار دارد. این خانه دارای ایوان ستون‌دار با سرستون‌های فرنگی است. ورودی در شکل اولیه در گوشه جنوب غربی خانه قرار داشته که دارای عناصر هشتی، دالان و دهلیز بوده که نهایتاً از گوشه‌ی جنوب غربی به حیاط ارتباط می‌گرفته است. خانه دارای حیاط مرکزی و احداث ساختمان به شکل چهار طبقه است. بخش جنوبی حیاط دارای عملکرد خدماتی بوده، به شکلی که در گوشه جنوب شرقی مطبخ و در سمت جنوب غربی حمام قرار داشته است. در دو جبهه شرقی و غربی یک سری فضا مشتمل بر اتاق‌های سه‌دری و پنج‌دری به همراه دالان ارتباطی قرار گرفته‌اند. نمای ساختمان در دو جبهه شرقی و غربی کاملاً مشابه و قرینه است. جبهه شمالی که

بخش اصلی خانه محسوب می‌شود به‌صورت دو طبقه بر روی زیرزمین شکل گرفته است. در طبقه‌ی اول و دوم، یک اتاق پنج‌دری روی محور ساختمان و دو اتاق سه‌دری در طرفین قرار دارند. فضای پنج‌دری در جبهه شمال و در طبقه اول دارای ارسی سه‌لنگه بوده و دو در نیز در طرفین ارسی وجود دارد. ارسی در جریان تغییرات ساختمان برداشته شده و یک پنجره جایگزین آن گردیده است (رضائی‌زاده مهابادی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۴).

ج) خانه اعلم السلطنه

شکل ۴. خانه اعلم السلطنه

این عمارت در تهران، خیابان حافظ، چهارراه عزیز خان، واقع شده است. این اثر در تاریخ ۲۶ آبان ۱۳۷۸ با شماره‌ی ثبت ۲۴۹۰، به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این بنای تاریخی در ۱۲۷۹ هجری شمسی ساخته شد. ساخت بنا به دوره مظفرالدین شاه قاجار می‌رسد که حدود صدسال قبل، اعلم السلطنه مالک آن شده است و حدود یک قرن پیش به مالکیت کاظم بنا نظام، ملقب به اعلم السلطنه درآمد، سپس به سناتور فرود دختر وی رسید. این بنای قجری در باغی واقع شده است که دارای ۴ نمای شرقی، غربی، جنوبی و شمالی است و درهای ورودی خانه و زیرزمین و همچنین پله‌های آن در سمت نمای شرقی است. پنجره‌های نمای شرقی و جنوبی دارای تزئینات و زیبایی بیشتری است. عمده تزئینات بنا، تزئینات آجری بوده که بیشتر در نماسازی دیده می‌شود. روبروی نمای شرقی این عمارت حوضی تقریباً بزرگ قرار دارد و اطراف آن باغچه و درخت است. در این نما، کاشی‌کاری نیز وجود دارد که به‌صورت قاب مانند است و در ازاره‌های بیرونی بنا استفاده شده و نقش آن‌ها یک شخصیت شاهنامه‌ای است. حیاط این خانه سنگ‌فرش شده و باغچه‌های دو طرف آن گویی انسان را دعوت به داخل خانه

تزئینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

می‌کند (مشبکی اصفهانی و مشبکی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۶).

سؤال اول پژوهش - در خانه‌های دوره قاجاریه، چه تزئیناتی به کار رفته است؟
بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی مقالات و متون معتبر علمی، اسناد، تصاویر، طرح‌های پژوهشی انجام گرفته پیرامون موضوع و بررسی‌های میدانی و بازدیدهای مکرر از محل، تزئینات وابسته به معماری این خانه‌ها به تفکیک خانه‌ها طبقه‌بندی شده و همراه تصاویر، نمونه‌ای از تزئینات به شرح زیر گزارش شده است.

۱) تزئینات به کار رفته در خانه‌ی مشیرالدوله (پیرنیا)

جدول ۴. نمونه‌ای از تزئینات به کار رفته در خانه‌ی مشیرالدوله (پیرنیا)

نمونه تصاویر	نوع تزئینات
	<p>گچ‌بری - در این عمارت تزئیناتی همچون گچ‌بری‌های متنوع، مقرنس با گچ، ستون‌ها و نیم-ستون‌های شیاردار، پایه ستون‌های شبیه گلدان، سرستون‌ها با نقوش گل و بوته، به کار رفته است (مشبکی اصفهانی، مشبکی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۳۱).</p>
	<p>آجرکاری - آجرکاری و نماسازی با آجر با طرح‌های مختلف به کار رفته است (مشبکی اصفهانی، مشبکی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۳۱).</p>
	<p>کاشی‌کاری - زیرزمین مزین به کاشی‌های خشتی بزرگ، منقوش به شخصیت‌های اساطیری و تاریخی است که تنها قسمت کاشی‌کاری شده ساختمان همین قسمت است (رضائی زاده مهابادی و کلهراد، ۱۳۹۹: ۱۳-۹).</p>
	<p>ارسی - ارسی‌های اتاق دارای گره‌های کنده‌کاری شده و تزئینات چوبی ظریف و شیشه‌های رنگی است که روی آن‌ها توسط هنرمندان نقاشی شده؛ تزئینات اتاق‌ها به‌طور کامل مشابه یکدیگر و همه اتاق‌ها دارای پنجره‌های ارسی هستند.</p>

۲) تزیینات به کار رفته در خانه‌ی مؤتمن‌الاطباء

جدول ۵. نمونه‌ای از تزیینات به کار رفته در خانه‌ی مؤتمن‌الاطباء

نمونه تصاویر	نوع تزیینات
	<p>گچ‌بری - در پیشانی و دیواره ایوان‌ها، ستون‌ها و حدفاصل آن‌ها، دورتادور پنجره، درون قسمت فوقانی درب‌ها، نمای اصلی و درون حیاط و در بالای درب‌ها، تزیین بخاری‌های درون اتاق‌ها، گچ‌بری‌هایی با نقوش گیاهی و قاب‌بندی، ایجاد شده‌اند. در دیواره ایوان طبقه اول درون قسمت فوقانی درب‌ها که شکل نیم‌دایره دارند و در بخش بالای آن‌ها گچ‌بری‌هایی با نقوش گیاهی ایجاد شده است.</p>
	<p>آجرکاری - بالای درب ورودی بنا، نواری از آجرهای برجسته است. در نمای اصلی، طبقه دوم و در ایوان از چهارستون آجری استفاده شده. در دیواره زیرزمین، شبکه چینی آجری، در سقف آن آجرکاری به شیوه خفته راسته و طرح هندسی به صورت گل‌اندازی ساده و در دیواره‌ها و حیاط و دور باغچه‌ها از آجرکاری به شیوه کلاغ‌پری استفاده شده است.</p>
	<p>آلت‌چینی چوبی - درب‌های قسمت‌های مختلف بنا از جنس چوب ساخته شده و با آلت‌ها و گره‌های چوبی با نقوش هندسی و گیاهی تزیین شده که در نمای اصلی بنا و اضلاع آن و قسمت‌های داخلی همچون مطبخ قابل مشاهده است. نرده‌های ایوان از جنس چوب و به صورت خراطی شده‌اند (رضائی زاده مهابادی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵).</p>

تزئینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

۳) تزئینات به کار رفته در خانه‌ی اعلم السلطنه جدول ۶. نمونه‌ای از تزئینات به کار رفته در خانه‌ی مؤتمن‌الاطباء

نمونه تصاویر	نوع تزئینات
	<p>گچ‌بری - در سقف و قاب‌بندی دیوارهای برخی از اتاق‌ها، از گچ‌بری استفاده شده است. ستون‌های گچ‌بری شده در نمای اصلی خانه اعلم - السلطنه دیده می‌شود.</p>
	<p>آجرکاری - عمده تزئینات این بنا آجری است که بیشتر در نماسازی (قاب‌بندی و پنجره‌ها) دیده می‌شود.</p>
	<p>کاشی‌کاری - کاشی‌های این بنا کاشی هفت‌رنگ برجسته و در بردارنده‌ی تصویر شخصیت‌های ایرانی هستند. طرفین پله‌های طبقه‌ی اول، دو عدد کاشی تعبیه شده که در ضلع شمالی، تصویر شاه اسماعیل و در ضلع جنوبی، تصویر یک بانوی ایرانی دیده می‌شود. در نمای ورودی زیرزمین؛ سمت شمالی تصویر «تور» و سمت جنوبی تصویر «ذاب»، از شخصیت‌های اساطیری شاهنامه نصب شده است.</p>
	<p>تزئینات فلزی - از دیگر تزئینات به کار رفته در خانه‌ی اعلم السلطنه می‌توان به بهره‌گیری از آهن و ایجاد نقوش گیاهی که در ساخت نرده‌های قسمت ورودی بنا و به‌عنوان محافظ پنجره ساخته شده، اشاره نمود که به تحکیم و جذابیت بصری بنا، کمک شایان توجهی شده است.</p>

از دیگر موارد قابل ذکر در مورد تزئینات این بنا می‌توان به لمبه‌کوبی سقف اتاق‌ها و تنکه‌سازی با قاب‌بندی ساده و گره چینی و همچنین استفاده از موزاییک‌کاری با طرح گره در نمای ورودی و در قسمت زیر پنجره‌های طبقه‌ی اول اشاره کرد (شکاری نیری،

طاووسی، ۱۳۸۷: ۳ و ۴ و ۵).

بررسی تزیینات از دیدگاه کاربردی

یکی از اصول معماری ایرانی - اسلامی، پرهیز از بیهودگی است. معماری فقط طراحی و زیبایی‌شناسی یک ساختار نیست، بلکه «عملکرد» در معماری بسیار اهمیت دارد. در ساختار فرهنگ سنتی کارکردگرایی هر پدیده نقشی ویژه دارد و این نکته به‌ویژه در طراحی و تزیینات اهمیت می‌یابد. هر چیز در عین زیبایی و ظرافت باید کارایی لازم را نیز داشته و تأمین‌کننده بخشی از نیازهای روزانه‌ی اعضای خانه باشند. در این بخش به جنبه‌های کاربردی هر یک از تزیینات به کار رفته در خانه‌های قاجاریه اشاره شده است.

گچ‌بری - یکی از زیباترین و ظریف‌ترین تزیینات معماری در فضای داخلی بناها در این دوره، گچ‌بری است. طرح‌های تزیینی و خوشنویسی به صورت تلفیقی در نهایت ظرافت و زیبایی اجرا شده است. پوپ در تحسین این آثار نوشته است: «طرح‌ها و نقوش تزیینی در گچ‌بری‌ها، فارغ از ارتباط با معماری، دارای ویژگی‌های زیباشناسانه بسیاری هستند» (Pope, 2014: 155).

آجرکاری - معماری از جهت کاربرد خاص و منحصر به فرد آجر در بناها شامل دو بخش کاربرد کالبدی و کاربرد تزیینی آجر است که این کار با استفاده مناسب از تعداد و شکل ترکیبی آجرها و همچنین اندازه‌گیری‌ها و فاصله‌ها و چینش‌ها اعمال شده است. در مواردی که آجرکاری در نما نقش نوررسانی را نیز بر عهده دارد، نقوش گره به صورت مجوف اجرا می‌شود (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۹۰: ۸۶). فخر و مدین یکی از انواع آجرچینی است که سطحی مشبک ایجاد می‌کند که علاوه بر عبور نور و تهویه، باعث ایجاد سایه‌هایی منحصر به فرد در فضای داخلی می‌شود (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۳۵۵). در گاه‌هایی را که نمی‌خواستند از آن‌ها استفاده کنند، با تیغه‌ای از آجر به شکل کلاغ‌پر می‌پوشاندند که به آن حجاب درگاه می‌گفتند. پس از پایان خورون‌چینی در انتهای کار، فریز چیده می‌شود. فریز به صورت حفاظی برای جلوگیری از ریزش نزولات جوی بر روی خورون‌ها بوده است (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۹۰: ۸۸). از آجر برای ساختن راه‌پله نیز استفاده شده است. استفاده از آجر در ساخت ستون آجر در نما دیده شده است که به صورت ستون (مدور) مورد استفاده قرار می‌گیرد که ضمن باربری؛ تزیینی نیز می‌باشد.

کاشی‌کاری - کاشی‌کاری، یکی از مهم‌ترین عناصر تزیینی و بخش جدایی‌ناپذیر

معماری اسلامی ایران به حساب می‌آید. استفاده از هنرهای متعدد کاشی‌کاری، جلوه و زیبایی را برای خانه و بناهای سنتی به ارمغان می‌آورد. برای تزئین بنا از کاشی‌های یکرنگ، هفت‌رنگ، معرق، طلایی و یا شیشه و آینه در اشکال و ابعاد گوناگون کمک گرفته و دنیایی سرشار از زیبایی و خلاقیت را عرضه کرده است (هاشمی‌نیا، ۱۳۹۶). تکنیک‌های مورد استفاده در دوره قاجار هفت‌رنگ و زیرلعابی بود؛ طرح‌ها شامل نقوش گیاهی، مناظری از ساختمان‌ها، تصاویر انسانی و همچنین تصاویری از تاریخ فولکلوری ایران است (porter, 1995). مهم‌ترین خصوصیات کاشی‌های دوره قاجار، تنوع رنگ، نقوش و کاربردهای مختلف کاشی در این دوره است (fehervari, 2000). استفاده از کاشی در نماهای خارجی و یا در زیرزمین‌ها، علاوه بر زیبایی بصری، برای حفاظت در مقابل نم و رطوبت کاربرد داشته است.

منبت‌کاری، معرق روی چوب، خاتم‌سازی و تزئینات چوبی - منبت -

کاری، هنری است مشتمل بر حکاکی و کنده کاری روی چوب براساس نقشه‌ای دقیق که به‌عنوان بخشی از تزئینات در و پنجره‌ها در ایجاد زیبایی بصری معماری در خانه‌های قاجاریه، نقش داشته است (هاشمی‌نیا، ۱۳۹۶).

ارسی و گره‌چینی ارسی - پنجره‌های ارسی به‌عنوان یکی از تزئینات دارای کارکرد معمارانه در خانه‌های قاجاریه مطرح بوده است. در این سبک معماری اغلب از پنجره‌های مشبک رنگی استفاده می‌شد. صبح‌ها با بالا آمدن خورشید، نور از این پنجره‌ها به دیوارهایی پر از طاقچه منعکس می‌شد و باعث زیبایی فضا می‌شد. پنجره برای دادن نور، جریان هوا و رؤیت مناظر بیرون بدون برهم زدن خلوت اهل خانه است. پنجره‌های مشبک تعادلی بین نور خارج و داخل ایجاد می‌کنند و متناسب با شدت نور ساخته شده‌اند (Nematgorgani, 2002: 319). گره چینی نور را به خود می‌گیرد و به ظرافت آن را پخش می‌کند. نور به هنگام برخورد با گره‌ها چنان منظم پراکنده می‌شود که گویی توانسته است روحانیت نور را به‌طور یکنواخت در خود گیرد. حکایت رنگ تمام‌عیار را می‌توان در رنگ شیشه‌های ارسی - های ایرانی مشاهده کرد (شیرازی، ۱۳۸۸).

۴-۲- تحلیل استنباطی یافته‌ها

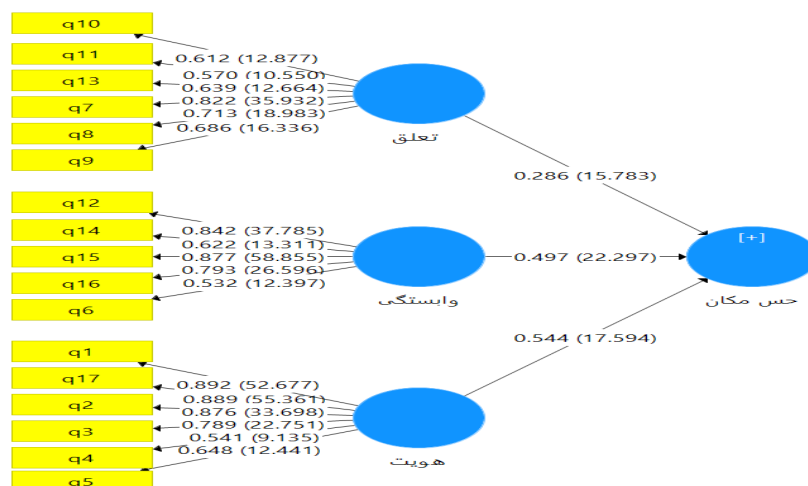
سؤال دوم پژوهش - تزئینات به‌کاررفته در خانه‌های دوره قاجاریه، تا چه حد در ایجاد حس مکان در این خانه‌ها تأثیر گذار بوده است؟

در بخش اول تحقیق و مطالعات کتابخانه‌ای، مؤلفه‌های ایجادکننده حس مکان، شناسایی شد. سپس در خصوص تأثیر تزیینات خانه‌های منتخب، بر این مؤلفه‌ها، از بازدیدکنندگان با استفاده از پرسشنامه، نظرسنجی به عمل آمد. داده‌های حاصل با روش تحلیل عاملی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج در جدول شماره (۷) آمده است.

جدول ۷. شاخص‌ها مؤلفه‌های ایجادکننده حس مکان به همراه بار عاملی و آماره T

مؤلفه	شاخص	نشانه	بار عاملی	آماره T
۱. زیبایی	مانایی مخاطب در مکان به دلیل تزیینات	q1	۰/۸۹۲	۴۹/۵۱
	مشوش و پریشان‌خاطری در صورت نقصان یا آسیب مکان	q2	۰/۸۷۶	۳۱/۴۶
	ایجاد و مرور خاطرات تحت تأثیر تزیینات	q3	۰/۷۸۹	۲۱/۹۵
	گره خوردن با خاطراتی که مخاطب به یاد می‌آورد	q4	۰/۵۴۱	۹/۶۱
	تمایل به حضور مجدد در مکان به دلیل تزیینات	q5	۰/۶۴۸	۱۲/۵۸
۲. راحتی	تزیینات به‌عنوان بخشی از وجود مخاطب	q17	۰/۸۸۹	۵۵/۴۷
	انعکاس اهمیت مکان تحت تأثیر تزیینات	q7	۰/۸۲۲	۳۶/۷۰
	تمایز مکان نسبت به دیگر بناهای هم‌تراز به دلیل تزیینات	q8	۰/۷۱۳	۱۹/۱۹
	احساس افتخار نسبت به مکان تحت تأثیر تزیینات	q9	۰/۶۸۶	۱۶/۷۶
	فراهم کردن موجبات آرامش و طیب خاطر مخاطب	q10	۰/۶۱۲	۱۳/۰۷
	تأثیر تزیینات در لذت‌بخش بودن مکان	q11	۰/۵۷۰	۱۱/۶۲
	فراهم کردن امکان توصیف مکان برای مخاطب	q13	۰/۶۳۹	۱۲/۳۰
	تأثیر تزیینات در جلوگیری از حضور مخاطب در بناهای مشابه	q6	۰/۵۰۰	۱۲/۳۹
	تأثیر تزیینات در قانع کردن دیگران به بازدید از مکان	q12	۰/۸۶۶	۳۷/۴۱
	جلب رضایت مخاطب به دلیل تزیینات	q14	۰/۶۲۴	۱۳/۸۳
	توقف مخاطب در محل تزیینات	q15	۰/۸۹۸	۵۴/۸۰
	تأثیر تزیینات در تعدد مراجعات مخاطبان و بازدیدهای متوالی	q16	۰/۸۰۹	۲۶/۶۳

براساس داده‌های جدول (۷) تمامی گویه‌ها دارای بار عاملی بالای ۰/۵۰ و مقادیر آماره T بالای ۱/۹۶ هستند ($P < ۰/۰۱$) و دقیقاً متغیرهای پیش‌بینی شده در پرسشنامه را اندازه‌گیری می‌کنند. در شکل ۷، متغیرهای تحقیق در حالت ضرایب استاندارد و معناداری مشاهده می‌شود.

شکل ۵. تحلیل عاملی (بارهای عاملی و معناداری آن‌ها)

جدول ۸. ضرایب استاندارد شده رگرسیون چندگانه متغیر وابسته حس مکان (نگارندگان)

منابع تغییرات	Beta	t	سطح معنی داری
هویت مکان	۰/۵۴۴	۱۷/۵۹	۰/۰۰۰
تعلق به مکان	۰/۲۸۶	۱۵/۷۸	۰/۰۰۰
وابستگی به مکان	۰/۴۹۷	۲۲/۳۰	۰/۰۰۰

داده‌های جدول ۸ نشان می‌دهد، مقادیر t برای هر ۳ مؤلفه حس مکان، بزرگتر از ۱/۹۶ بوده و از لحاظ آماری معنی دار است. بنابراین با اطمینان بیش از ۰/۹۹ می‌توان گفت که تزیینات به کار رفته در این خانه‌ها، موجب ایجاد حس هویت، وابستگی و تعلق به مکان در مخاطب شده و در نتیجه بر ایجاد حس مکان تأثیر گذار بوده است. هویت مکان با ضریب ۰/۵۴۴، مهم‌ترین مؤلفه حس مکان است. وابستگی به مکان با ضریب ۰/۴۹۷ و تعلق به مکان با ضریب ۰/۲۸۶ در مرتبه دوم و سوم قرار گرفته‌اند.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از این بررسی، نشان داد که ویژگی‌های شاخص تزئینات معماری خانه‌های دوره قاجار شهر تهران (خانه‌های مشیرالدوله، مؤتمن‌الاطباء و اعلم‌السلطنه)؛ نشان دادن زیبایی با بهره‌گیری از تزئینات در گچ‌بری، آلت‌چینی و گره‌سازی‌های چوبی، آجرکاری و کاشی‌کاری، ارسی و گره‌چینی ارسی، شیشه‌های رنگی، تزئینات فلزی، موزاییک-کاری و لمبه‌کوبی در خانه‌های مورد مطالعه است. تزئینات به کار رفته در این خانه‌ها، با تأثیرگذاری بر حس هویت، تعلق و وابستگی به مکان در مخاطب، بر ایجاد حس مکان در این خانه‌ها نقش به‌سزایی داشته است.

هویت مکان، مهم‌ترین مؤلفه‌ی تأثیرگذار بر حس مکان شناسایی شد، وابستگی به مکان و تعلق به مکان به ترتیب در مرتبه‌های دوم و سوم قرار گرفته‌اند. نتایج این پژوهش با یافته‌های تحقیقات پیشین همخوانی دارد. صمدپور شهرک و دیگران (۱۳۹۸) نیز در مطالعه‌ی خود، هویت مکان را از مهم‌ترین عوامل در انگیزش حس مکان گزارش کرده‌اند، در تحقیق محمد مرادی و دیگران، رضایت کاربران از عوامل کالبدی، اجتماعی، فعالیتی و معنایی در تقویت حس مکان تأثیرگذار بوده است. احساس تعلق به مکان شاخصی است که از طریق آن می‌توان میزان متمایز بودن آن مکان را برای مردم، نسبت به دیگر مکان‌ها سنجید (قاسمی و رشیدی، ۱۳۹۸). میرغلامی و آیشم (۱۳۹۵)، خاطره-ساز بودن فضا، وجود بنای شاخص و تاریخی را جزو موارد مهم دانسته، Nidhish & Jennath (2016) نیز به همبستگی مثبت بین کیفیت‌های بصری - زیباشناختی و ترجیحات مردم پی بردند، کاشی و بنیادی (۱۳۹۲)، به تعلق مکانی، دلبستگی مکانی و هویت مکانی و حمزه‌لو و خامه (۱۳۹۲) به حس تعلق اشاره کرده‌اند؛ که با نتایج این پژوهش هم‌خوانی دارند.

در تبیین نتایج حاصل از این پژوهش می‌توان گفت، معماری همواره علاوه بر کالبد یک بنا، روح خود را در عناصری چون تزئینات بازخوانی می‌کند. یکی از مهم‌ترین ویژگی معماری خانه‌های دوره قاجاریه، سادگی بیرون و توجه به زیبایی درون آن می‌باشد. دوره قاجار اوج ساختن خانه‌های اشرافی و کاخ می‌باشد که جریان نوگرایی و الهام‌گیری از غرب در آن‌ها محسوس‌تر می‌باشد. هنرمندان زیادی در این دوران به اروپا و کشورهای غربی سفر می‌کنند. به خاطر همین قاجاریه را سرآغاز مدرنیته در ایران می‌دانند. حضور عناصر جدید معماری نظیر سقف شیب‌دار، نماهای ستون‌دار و نقاشی‌هایی

تزئینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

از مناظر و شخصیت‌های فرهنگی و... به نوعی در معماری خانه‌های اشرافی کم‌سابقه می‌باشد. به طور خلاصه می‌توان ویژگی‌های بارز معماری و تزئینات وابسته به آن را در دوران قاجار، این‌چنین معرفی کرد: استفاده از پنجره‌های عمودی مشبک رنگی به نام ارسی، استفاده از رنگ قرمز یا ارغوانی در کاشی‌های خشتی هفت‌رنگ، استفاده از نقش گل‌لندنی در کاشی‌کاری، استفاده از کنگره‌های کنار بام کاخ‌ها، استفاده از نقش و موتیف‌های تخت‌جمشید، عناصر تزئینی و نماکاری تحت تأثیر عناصر غربی، ایجاد ایوان‌های عظیم و مرتفع در ورودی‌ها، مرکزیت بنا با ستون و سرستون‌ها، بناها به شکل مرتفع حاکی از عظمت و قدرت، درونگرا، تزئینات داخل، ایجاد پلکان در محور اصلی، تبدیل سه‌دری‌ها به دو دری، سقف شیروانی، ایجاد میداين و... تزئینات این دوره درحالی‌که متأثر از تزئینات اروپایی می‌باشد، تلفیق آن با تزئینات سنتی ایرانی آن را دگرگون ساخته و به آن جلوه‌ای ایرانی بخشیده است. پیچیدگی تزئینات در داخل خانه‌ها بیشتر دیده می‌شود و استفاده از تناسب چشم‌نواز در نمای این خانه‌ها و استفاده از مصالحی همانند شیشه‌های رنگی و چوب در نماها دیده می‌شود.

در این مطالعه تلاش شد، مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد حس مکان در این آثار تاریخی و با ارزش، شناسایی شود. از آنجا که، شناسایی عوامل اصلی حس مکان، اندازه‌گیری و ارتقای آن‌ها می‌تواند طراحی محیطی را بهبود بخشد؛ در این زمینه پیشنهاد می‌شود، با حراست از تزئینات معماری و اتخاذ روش‌هایی به‌منظور نگهداری مطلوب و حفاظت از آن‌ها در بستری که قرار گرفته‌اند، به میزان تاب‌آوری آن‌ها در مقابل عوامل مختلفی که زمینه‌ی فرسایش و نابودی‌شان را فراهم می‌نماید، افزود. این مهم استمداد مسئولین ذی‌ربط را طلب می‌کند تا در جهت مرمت و پاسداشت این آثار اقدامات لازم را به عمل آورند. همچنین ارتقاء کیفیت بصری تزئینات معماری بدون وارد آوردن خدشه به این آثار، گام دیگری از مداخلاتی است که علاوه بر تثبیت و حفظ اثر، تمامی ابعاد و جوانب تزئینات معماری را به نمایش می‌گذارد و مخاطبان این آثار از این طریق به درک قوی‌تری نسبت به وجوه تمایز و افتراق آن‌ها با سایر آثار پی برده و از این رهگذر امکان قیاس آن‌ها با دیگر آثار فراهم شده و این‌گونه تزئینات معماری برای کالبد آن هویت، ادراک و مانایی را به ارمغان می‌آورند.

منابع

- احدی، پریسا، ضرغامی، احسان، مستندی، میثم (۱۳۹۳)، «بررسی مفهوم حس مکان و ارتباط آن با معماری سنتی خانه‌های ایرانی»، اولین همایش ملی معماری مسکونی، ملایر.
- بزرگمهری، زهره، و خدادادی، آناهیتا (۱۳۹۰)، آمودهای ایرانی (شناخت، آسیب‌شناسی و مرمت)، تهران، انتشارات سروش دانش.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۰)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، تهران، انتشارات سروش.
- پیریایی، مهرانگیز، نجفی‌نژاد، حمیدرضا، غفاری خلف محمدی، سیدمحمد، و خدادادی فر، سارا (۱۳۹۷)، «ارزیابی تأثیرپذیری حس تعلق شهروندی از حس مکان با تأکید بر مؤلفه‌ی معنای آن، مورد مطالعاتی: شوشتر نو در استان خوزستان»، مدیریت شهری، ۱۷ (۵۰)، ۱۷۹-۱۶۳.
- توکلی‌نیا، جمیله، افراسیابی‌راد، محمدصادق، بوچانی، محمدحسین (۱۳۹۴)، «سنجش میزان احساس تعلق خاطر مکانی و تأثیرات فضایی- مکانی آن در بافت‌های فرسوده شهری، مطالعه موردی: محله سهل آباد شیراز»، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، ۷ (۲۵)، ۲۱-۱.
- جوان فروزنده، علی، و مطلبی، قاسم (۱۳۹۰)، «مفهوم حس تعلق به مکان و عوامل تشکیل دهنده آن»، هویت شهر، ۵ (۸)، ۲۷-۳۷.
- حمزه‌لو، سارا، و خامه، معصومه (۱۳۹۲)، «تأملی بر مؤلفه‌های تأثیرگذار بر حس مکان و حس تعلق در فضاهای شهری»، همایش ملی معماری و شهرسازی انسان‌گرا، قزوین.
- رضائی‌زاده مهابادی، کامران، و کلهراد، راحله (۱۳۹۹)، «بررسی و مرور اصول معماری پایدار در بناهای دوره قاجار (نمونه موردی خانه مشیرالدوله پیرنیا)»، نخستین همایش ملی مسکن پایدار، تهران.
- شکاری نیری، جواد و طاووسی، محمود (۱۳۸۷)، «کاشی قاجاری ابداع نوینی از

ترتیبات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

- هنرهای کاربردی در معماری ایران»، نشریه علمی - ترویجی مطالعات ایرانی (وزارت علوم)، شماره ۱۴.
- شیرازی، رضا، و کی‌نژاد، محمد (۱۳۸۸)، «خانه‌های تبریز»، مجموعه مقالات سومین همایش تاریخ معماری و شهرسازی.
- صمدپور شهرک، امیر، اعتصام، ایرج، عینی‌فر، علیرضا (۱۳۹۸)، «تبیین عوامل انگیزش حس مکان در جامعه روستایی با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری (مطالعه موردی: پهنه روستایی استان آذربایجان شرقی)»، نشریه‌ی مسکن و محیط روستا، شماره ۱۶۵، ۸۰-۶۵.
- عباسی‌نیا، علیرضا، طلایی، زهرا (۱۳۹۹)، «بررسی تأثیر سلسله‌مراتب فضایی و نظم بر سازمان‌دهی فضایی خانه‌های ایران (نمونه موردی خانه‌ی امیربهداد، امام‌جمعه، پیرنیا و قوام الدوله در تهران)»، دومین کنفرانس علمی پژوهشی شهرسازی، عمران، معماری و محیط‌زیست موناکو.
- عنانهاد، محمود، غلام‌علی‌زاده، حمزه، اسدی ملک جهان، فرزانه (۱۳۹۸)، «سنجش حس تعلق به مکان و حفظ هویت واحدهای مسکونی در محله شهری، مطالعه موردی: محله قدیمی ساغری‌سازان رشت»، پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، ۱۰ (۱)، پیاپی ۱۹، ۸۸-۷۳.
- فتح‌بقالی، عاطفه، قاسم‌زاده، بهنام، محمدی، سمانه (۱۳۹۴)، «بررسی ارتباط بین دل‌بستگی و رضایت مکانی بازدیدکنندگان از منظر تاریخی طبیعی روستای کندوان»، نشریه‌ی محیط و مسکن روستا، شماره ۱۵۵، ۱۴۲-۱۲۷.
- فلاح، محمدصادق (۱۳۸۵)، «مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۶، ۶۶-۵۷.
- فلاح، محمدصادق، کمالی، لیلا، شهیدی، صمد (۱۳۹۶)، «نقش مفهوم حس مکان در ارتقای کیفیت حفاظت معماری»، باغ نظر، ۱۴ (۴۶)، ۲۲-۱۵.

- قاسمی، محسن، رشیدی، فاطمه (۱۳۹۸)، «تأثیر فرم معماری در ایجاد حس تعلق مکان»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و مهندسی.
- قیاسی، همایون، صراف‌گهر، اسماعیل (۱۳۹۵)، «تبیین مدل نظری ارتقاء حس مکان در طراحی معماری و شهر»، مدیریت شهری، شماره ۴۵، ۱۷۰-۱۴۷.
- کاشی، حسین و بنیادی، ناصر (۱۳۹۲)، «تبیین مدل هویت مکان - حس مکان و بررسی عناصر و ابعاد مختلف آن، نمونه موردی: پیاده راه شهری»، معماری و شهرسازی (هنرهای زیبا)، ۱۸ (۳)، ۵۲-۴۳.
- محمدمرادی، آرش، یزدان‌فر، سیدعباس، فیضی، محسن، نوروزیان ملکی، سعید (۱۳۹۸)، «سنجش حس مکان و شناسایی مؤلفه‌های مؤثر بر آن در بافت تاریخی تهران، مورد پژوهی: محله‌ی تاریخی امامزاده یحیی»، مطالعات معماری ایران، ۸ (۱۵)، ۱۹۱-۱۷۳.
- مشبکی اصفهانی، علیرضا، مشبکی اصفهانی، محمدرضا (۱۳۹۸)، «مقایسه تطبیقی نظام حاکم بر معماری عمارت‌های مسکونی دوران قاجار در تهران و شیراز با نگرش کالبدی»، نشریه‌ی پژوهش در هنر و علوم انسانی، شماره ۳.
- ممانی، حمید، یاری، فهیمه، حقیر، سعید (۱۳۹۷)، «مؤلفه‌های معماری ایرانی - اسلامی و نقش هویت‌بخش تزئینات»، فصلنامه هنر و تمدن شرق، شماره ۲۱، ۴۶-۳۷.
- میرغلامی، مرتضی، آیشم، معصومه (۱۳۹۵)، «ارائه مدل ارزیابی حس مکان براساس مؤلفه‌های کالبدی، ادراکی، عملکردی و اجتماعی، نمونه موردی: خیابان امام ارومیه»، مطالعات شهری، ۵ (۱۹)، ۸۰-۶۹.
- مهدوی‌پور، حسین، شریفی مهرجردی، علی‌اکبر، اسلامی نصرت‌آبادی، مریم (۱۳۹۶)، «بررسی نقش تزئینات در ارتقای کیفیت فضایی خانه‌های سنتی یزد، مطالعه موردی: خانه شفیع‌پور یزد»، مسکن و محیط روستا، ۳۶ (۱۶۰)، ۱۴۹-۱۳۳.

تزئینات خانه‌های دوره قاجاریه و تأثیر آن در ایجاد حس مکان.....

- مهرانیان، ساهره، صفری، حسین، سهیلی، جمال‌الدین (۱۳۹۸)، «تدوین شاخصه‌های کالبدی مؤثر بر ارتقای حس تعلق دانش‌آموزان در پلان مدارس ابتدایی، نمونه موردی: مدارس ابتدایی شرق گیلان»، دو فصلنامه اندیشه معماری، شماره ۳، ۱۷۰-۱۵۵.
- هاشمی‌نیا، محمدمسیح (۱۳۹۶)، «بررسی و مطالعه بر ویژگی‌های تزئینات وابسته به بنا و معماری ایرانی اسلامی در جهت بیان ارزش‌های آن»، دومین همایش بین‌المللی و چهارمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ۳۰ آذر ۱۳۹۶.
- Altman, I., & Low, S (1992), Place attachment Plenum Press. New York.
- Ardoin, N. M (2006), Toward an interdisciplinary understanding of place: Lessons for environmental education. Canadian Journal of Environmental Education (CJEE), 11(1), 112-126.
- Cross, J. E (2001), What is Sense of Place, Research on Place & Space Website, 20 Feb. 2003; 12 Mar. 2003.
- Fehervari, G (2000), Ceramics of the Islamic world in the Tareq Rayab museum, I.B.Tauris & co. LTd. London.
- Giuliani, M. V (2003), Teory of attachment and place attachment. In M. Bonnes, T. Lee, & M.Bonaiuto (Eds.), Psychological theories for environmental issues, 137-170.
- Jennath, K. A., & Nidhish, P. J (2016), Aesthetic judgement and visual impact of architectural forms: a study of library buildings. Procedia Technology, 24, 1808-1818.
- Jorgensen, B. S., & Stedman, R. C (2006), A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. Journal of environmental management, 79(3), 316-327.
- Nematgorgani, O (2002), The History of Light in Architecture and Lighting in Islamic Art of Iran. Art Culture. 35, 316-323.

- Pope, A.U (2014), Persian Architecture. Gholam Hossein Sadr Afshari. Tenth edition. Dot Publications. Tehran.
- Porter, V (1995), Islamic Tiles, Trustees of the British museum by British museum press. London.
- Rapoport, A (1990), The meaning of the built environment: a nonverbal communication approach, the University of Arizona Press, Tucson.
- Shamai, S (1991), Sense of place: An empirical measurement. Geoforum, 22(3), 347-358.
- Stedman, R. C (2003), Is it really just a social construction?: The contribution of the physical environment to sense of place. Society & Natural Resources, 16(8), 671-685.

